

BAĞLAM MERKEZLİ BİR TAHLİL: FATİHA SURESİNİN ALTINCI VE YEDİNCİ AYETLERİ

Mürsel Ethem*

Özet

Bu çalışmada Fatiha suresinin son iki ayeti “gramer” ve “bağlamdaki anlamı” yönüyle incelenmiştir. Bu iki ayet – her ne kadar müstakil birer ayet olsalar da – hem mana açısından hem de dilbilgisi açısından birbirini tamamlamaktadır. Dolayısıyla söz konusu ayetlerde verilmek istenilen mesajı doğru anlamak ve Fatiha suresindeki konu bütünlüğünü koruyabilmek için her iki ayetin birlikte incelenmesi gerekmektedir. Çalışmamızın amacı, merhum Salih Akdemir’in de dikkatlerini çeken, Fatiha suresi altıncı ve yedinci ayetlerin manasının anadili Arapça olan müfessirler ve başka dillere çeviri yapan mütercimler tarafından kısmen gramer yönünden doğru fakat anlamlandırma yönünden hatalı biçimde çevrildiği ve bu hatanın sürdürülüyor olması sebebiyle ayetlerin anlamlarını yeniden ortaya koymak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fatiha, Hidayet, Dalalet, Bağlam, Tefsir, Meal.

The Analyzing In The Context: Surah Al-Fatiha Sixth & Seventh Verses

Abstract

In this work the last two verses of Surah Al Fatiha analyzed from point view of “grammar” and “context meaning.” Though these two verses are independent from one another but they complete each other from both meaning and grammar point of view. Consequently, it is necessary to analyze both verses together to understand rightly the message given in these two verses and to protect theme integrity of Surah Al Fatiha. The aim of this work is to present afresh meaning of sixth & seventh verses of Surah Al-Fatiha because, as it was noticed by late Salih Akdemir, though these two verses have partly been examined correctly from grammar point of view but from meaning point of view these have been interpreted wrongly by both the Arab exegetes and translators of Quran into different languages and this mistake is carrying on.

Keywords: Al Fatiha, Guidance, Heresy, Context, Tafsir, Translation.

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, murselethemoglu@pau.edu.tr.

Giriş

Fatiha suresinin inceleneceği bu çalışmada sürekli metin tekrarı yapmamak adına surenin bütününe yer vermek istiyoruz.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴿١﴾
الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٢﴾ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴿٣﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ
﴿٤﴾ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ﴿٥﴾ إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿٦﴾
صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ﴿٧﴾

Müfessirlerin genel görüşüne göre, Fatiha suresi vahyin iniş sürecine göre Mekte'de nazil olan beşinci suredir.¹ Fatiha suresi tam olarak inen ilk suredir. Fazileti hakkında birçok rivayet bulunmaktadır.² Müfessirlere göre “وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ”³ ayetinde geçen “سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي – yedi tekrarlanan” ifadesinden maksat, Fatiha süresidir.⁴

Fatiha suresi, Kur'an'ın dünya görüşü ve içerdiği konular bakımından özeti sayılmaktadır. Bundan dolayı Fatiha suresini izah etmeye çalışan çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu çalışmada son iki ayetin bütüncül ele alınmamasından kaynaklanan tercüme ve anlama hataları giderilmeye çalışılarak Fatiha suresinin içerdiği özet anlatıma katkı sağlanacaktır.

¹ Neseffî'nin aktardığı bilgiye göre ilk nazil olan sure Fatiha suresidir, bu konudaki görüşü “cumhura göre ilk nazil olan sure Fatiha'dır. Daha sonra Alak suresi nazil oldu” şeklindedir. Bkz: Ebü'l-Berekât Hâfî-züddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseffî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, thk. Yûsuf Alî Bûdeyvî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998, III, 662.

² Ebû Cafer Muhammed ibn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Hicr Yay., Kahire 2001, I, 202-203; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye, Kahire 2003, I, 44 vd.

³ Hicr 15/87.

⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1992, I, 26-27. Ayrıca bkz: Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fi'l-İlmi't-Tefsîr*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1984, I, 10; Hûd b. Muhakkem el-Hüvvârî, *Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990, I, 74.

Anlam açısından birbirini tamamladığı için Fatiha suresinin son iki ayetini beraber ele alarak incelemeye çalışalım:

أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (٦) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (٧)

Söz konusu bu ayetlerin Müslümanlara ait bir dua cümlesi olarak ifade edildiği görülmektedir. Zaten Fatiha suresi müminler için bir duadan başka bir şey değildir. Buna binaen akla hemen şu soru gelmektedir: “esasen hidayet üzere olan birisinin “Bizi doğru yola ilet” demesine gerek var mıdır? Böyle bir durumda bulunan birisinin farklı bir dua etmesi daha uygun olmaz mı? Fatiha suresi yedinci ayetinde geçen “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ - *ğayri 'l-mağdubi aleyhim*” ve “وَالضَّالِّينَ - *vele 'd-dâllîn*” ifadeleriyle kimler kasdedilmiştir? Bu konuda tefsir literatürümüzde izahlar var mıdır? Varsa bu açıklamalar ayetin yapısına uygun düşmekte midir?” Çalışmamızda bu soruların cevaplarını aramaya gayret edeceğiz.

Geçmiş tarihimizde bazı önyargıların Kur’ân’ı doğru anlamamıza engel olduğunu görmekteyiz. Mevzuubahis ayetlerin doğru olduğuna inandığımız anlamlarını tespit etmede ilk önce değerli mirasımız olan tefsir kaynaklarını inceleyeceğiz. Daha sonra seçtiğimiz bazı mealleri analiz ederek meal mütercimlerin konuya olan yaklaşımlarını ortaya koyacağız.

A. Tefsirlerde Fatiha Suresi Altıncı Ayetin Yorumu

Hemen belirtmek isteriz ki Fatiha suresinin son iki ayetini farklı anlayan ve yorumlayan müfessirler ve meal çalışmaları yapan ilim adamları olmuştur. Azımsanmayacak sayıda müfessirler {أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ} ayetini “Bizi doğru yola ilet” manasından farklı bir yorum tercih etmişlerdir. Araştırmamıza göre bu ayete ilk farklı mana verenlerden birisi Garibu'l-Kur’ân eserinin sahibi Zeyd b. Alî (h.120)’dir:

وقوله تعالى: {أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ} فالهدايةُ: التشبيهُ.

Açıkça görüldüğü gibi Zeyd b. Alî ayette geçen “أَهْدِنَا/ihdina” kelimesini “التشبيهُ” yani “sabit/daim eylemek” kelimesiyle açıklamaktadır.⁵ Bu demektir ki zaten hidayet/sıratı müstakimde olan müminler “bizleri doğru yolda sabit eyle/daim kıl” diye dua etmektedirler.

⁵ Zeyd b. Alî b. Hüseyin, *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Cevâd el-Hüseyînî el-Celâlî, Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, Beyrut trsz, s.120. Buna benzer ifadeler Kur’ân’ın başka yerlerinde de vardır. Örnek için bkz: Ali İmran 3/8, 147.

Benzer yorumu Taberî (h.310) de benimsemektedir:

ومعنى قوله: (اهدنا الصراط المستقيم) في هذا الموضع عندنا : وَقَفْنَا لِلثَّبَاتِ عَلَيْهِ ...

Ayeti “Sen bizi doğru yolda sebat etmeyi muvaffak eyle/Sen bizi doğru yolda kararlı olmaya muvaffak eyle” şeklinde yorumlayan Taberî daha sonra:

وقد زعم بعضهم أن تأويل قوله : (اهدنا) زدنا هداية.

“Bazıları “اهدنا” ifadesinin anlamının “Bizim hidayetimizi artır” şeklinde olduğunu iddia etmişlerdir” sözleriyle eleştirmekte ayrıca bu tür yaklaşımı farklı açılardan analiz ederek çürütmekte ve reddetmektedir.⁶

Yaptığımız araştırmaya göre “اهدنا” kelimesinin “sabit/daim eyle” anlamlarına gelmesi bağlam açısından daha uygun düşmektedir. Bu istikamette benzer görüşleri beyan eden müfessirlerin sayısının fazlalığından dolayı hepsini ayrı ayrı zikretmek çalışmamızın sayfa sınırlarını aşacaktır. Dolayısıyla benzer görüşte olan bazı müfessirlerin sadece kaynaklarını belirtmek istiyoruz.⁷

B. Tefsirlerde Fatiha Suresi Yedinci Ayetin Yorumu

Fatiha suresi yedinci ayette “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” geçen “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ - *ğayri 'l-mağdubi aleyhim*” ve “وَلَا الضَّالِّينَ - *vele 'd-dâllîn*” ifadeleriyle kimlerin kastedildiği hakkında tefsirlerde birçok açıklama vardır. Tefsirleri incelediğimizde genel olarak “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” ifadesi ile kastedilenlerin **Yahudiler**, “وَلَا الضَّالِّينَ” ifadesi ile kast edilenlerin ise **Hristiyanlar** olduğu söylenmektedir.⁸ Nakledilen

⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 165 vd.

⁷ Ebü'l-Meâlî Muftüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Îcî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004, I, 24; Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, I, 82; Ebü Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulûmih*, Câmiatü's-Şârîka, BAE 2008, I, 109; Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, Dâru'l-Vatan, Riyad 1997, I, 38; Ebü Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, Dâru Tayyibe, Riyad 1989, I, 54; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1998, I, 121; Neseî, *Medârikü't-Tenzîl*, I, 32.

⁸ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 2002, I, 36; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 185 vd; Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebü Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm Müsne'den an Rasulillâhi ve's-Sahâbeti ve't-Tâbiîn*, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyad 1997, I, 31; Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, Risale Yay., Beyrut 2004, I, 10; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 83; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Risâle Yay., Beyrut 2006, I, 230-231. Ayrıca bkz: Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut trsz., I, 60-61.

bazı rivayetlere göre Fatıha suresinin son ayetini merak eden sahabe-i kirama Hz. Muhammed (sav) açıklama yapmıştır.⁹ Bu rivayetleri detaylı bir şekilde inceleyen Halil Aldemir şu açıklamalarda bulunmaktadır:

“Hz. Peygamber’den (s.a.v.) nakledilen üç rivayetin ilki tâbiûndan Abdullah İbn Şakîk’in, muhtemelen sahabe tabakasından olan ravinin ismini zikretmeden naklettiği açıklamadır. İkincisi ise Hıristiyan iken Medine döneminin sonlarına doğru Müslüman olan¹⁰ Adıyy İbn Hâtım’den (ö. 67) nakledilmiştir. Üçüncü yorum ise Ebû Zerr’den rivayet edilmiştir.”¹¹

Hz. Muhammed’den rivayet edilen hadisleri değerlendirdikten sonra aynı şekilde sahabe ve tabiundan nakledilen rivayetleri değerlendiren Halil Aldemir söz konusu rivayetlerin değerlendirmesinde şunları belirtmektedir:

“Gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanlar hakkında Hz. Peygamber’den (s.a.v.) nakledilen rivayetler olmakla birlikte onun hadislerinde Fatıha Sûresi’nde nimet verilenlere ilişkin herhangi bir açıklama söz konusu değildir. Ancak sahabe ve tâbiûndan nakledilen rivayetlerde gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanlar hakkında yapılan açıklamaların yanı sıra nimet verilenler hakkında da izahlar mevcuttur...”

Gazaba uğrayanların Yahudiler ve dalâlette olanların Hıristiyanlar şeklinde tefsir edilmesi ise hadisler ile sabittir. Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından farklı yerlerde dile getirildiği anlaşılan bu yorum, bazı ilim adamlarının iddia ettiği gibi¹² sıhhat bakımından bir problem taşımamaktadır.¹³ Ancak Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu hadislerinin Fatıha Suresi ile irtibatı net değildir. Bununla birlikte sahabe, tâbiûn ve daha sonraki müfessirlerin önemli bir kısmı bu ayeti bu şekilde yorumlamışlardır.”¹⁴

Bu değerlendirmelerden sonra tefsir kaynaklarında ayete olan yaklaşımları incelemek istiyoruz:

⁹ “Gayri’l-mağdubi aleyhim”den kasıt Yahudiler, “dallîn”den ise Hıristiyanlardır. Bkz: Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I, 185 ve devamı; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî, *Tefsîru’l Kur’ân*, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1989, I, 37; Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâil b. Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Müessesetü Kurtuba, Kahire 2000, I, 225-226.

¹⁰ Kaynaklarımızda Adıyy’in ne zaman Müslüman olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Onun ne zaman Müslüman olduğunu konusunda verilen en erken tarih hicretin VII. yılının Şa’ban ayıdır. En geç rivayet ise hicretin X. yılının Şa’ban ayıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, IV, 470.

¹¹ Halil Aldemir, “Fâtıha Suresi’nde Nimet Verilenler Gazaba Uğrayanlar ve Dalâlette Olanlar”, *Akademik Araştırma Dergisi*, cilt 12, sayı 1, Samsun 2012, s. 228.

¹² M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri*, I, 18.

¹³ Elbânî, *el-Ehâdîsi’s-Sahîha*, IX, 785.

¹⁴ Aldemir, *agm.*, s. 234-235.

Kurtubi'nin belirttiği gibi "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" ile "وَلَا الضَّالِّينَ" ifadeleriyle kimlerin kastedildiği müfessirler arasında ihtilaf konusudur. Yaptığımız incelemede "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" ve "وَلَا الضَّالِّينَ" ifadelerinin, altıncı ayette zikredilen bahtiyarların birer sıfatı, bedeli veya hali olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla anlamın ona göre verilmesi gerektiği kanaatine ulaştık.

Fatiha suresinin son ayetini gramer açısından doğru inceleyen müfessirlerin neredeyse hepsinin, yaptıkları açıklamalarla ayete verdikleri mana arasında tutarsızlıklar bulunmaktadır. Yapılan dilbilgisel açıklamalardan sonra kurala uygun mananın veril(e)memesi dikkatlerimizi çekmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla ayet üzerinde farklı mülahazalarda bulunan ve dilbilgisi açısından inceleyen ilk kişi Ferra (h.207) olmuştur:

وقوله تعالى : { غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ . . . } بخفض " غير " لأنها نعت للذين ، لا للهاء والميم من عليهم "

Ferra'nın yaptığı açıklamalardan ayette geçen "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" ifadesinin kendinden önceki "الَّذِينَ" kelimesinin sıfatı olduğu anlaşılmakta ve dolayısıyla صراط غير anlamına gelmektedir.¹⁵

Ayetin sonunda zikredilen "وَلَا الضَّالِّينَ" kısmının "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" ifadesine atıf olduğunu dikkate aldığımızda cümlenin anlamı kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bu mana ise Kur'an'ın bütünlüğüne, ayetin bulunduğu bağlama uymaktadır.

Benzer görüşte bulunan diğer bir müfessir ise Ahfeş (h.215)'tir:

{ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ } (7) هؤلاء صفة { الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ } لان " الصراط " مضاف إليهم ، فهم جز للإضافة . وأجريت عليهم " غير " صفة أو بدلا .

Ahfeş, Ferra'dan farklı olarak, ayette geçen "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" ifadesinin kendinden önce zikredilmiş olan "الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ" ifadesine sıfat veya bedel olabileceğini söylemektedir.¹⁶

Zemahşerî (h.538), yedinci ayeti tefsir ederken şu ifadeyi kullanmaktadır:

¹⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ', *Meâni'l-Kur'ân*, Âlemül-Kütüb Yay., Beyrut 1983, I, 7-8.

¹⁶ Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâa, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1990, I, 16-18.

{غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ} بدل من الذين أنعمت عليهم، على معنى أنّ المنعم عليهم: هم الذين سلموا من غضب الله والضلال، أو صفة على معنى أنهم جمعوا بين النعمة المطلقة وهي نعمة الإيمان، وبين السلامة من غضب الله والضلال.

Zemahşerî'nin açıklamasından da açıkça anlaşıldığı gibi {غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ} ifadesi kendinden önce geçen "الذين أنعمت عليهم" ifadesinin bedelidir. Bu açıklamayı yapan Zemahşerî, ayetin: "**kendilerine nimet verilenler; onlar Allah'ın gazabından ve dalaletten kurtulmuşlardır**" şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Zemahşerî'nin ifade ettiğine göre {غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ} ifadesi aynı zaman 'الذين أنعمت عليهم' ifadesinin sıfatı da olabilir. Buna göre anlam "**İman nimeti ile Allah'ın gazabı ve dalaletten kurtulma vasıflarını birleştirmiş olanlardır**" şeklinde olur.¹⁷

Zemahşerî ayete yaptığı dilbilgisi açıklamalardan sonra zayıf bulduğu bir görüşe yer vermektedir:

وقيل المغضوب عليهم: هم اليهود؛ لقوله عز وجل: { مَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَغَضِبَ عَلَيْهِ } [المائدة: 60].
والضالون: هم النصارى؛ لقوله تعالى: { قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ } [المائدة: 77]...

Bu görüşe göre "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" ifadesi ile Maide suresi 60.ayetinde "Onlar, Allah'ın lânetlediği ve gazaba uğramış kimselerdir" sözünde işaret edilenin Yahudiler olduğu anlaşılmaktadır. "وَالضَّالِّينَ" ifadesi ise Maide suresi 77.ayetinde "Onlar daha önce sapmışlardı" hatırlatması ile kastedilen Hristiyanlardır.¹⁸

Zemahşerî çok açık bir şekilde savunduğumuz manayı hem gramer hem de anlam açıdan ortaya koymaktadır. Dikkatimizi çeken diğer bir husus ise Zemahşerî'nin rivayetlere yer vermemesidir. Ayetin tefsirinin son kısmında ise Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmeye çalışanların açıklamasını zayıf bulmakta, dolayısıyla isim vermeden yalnızca farklı bir görüşün var olduğunu zikretmektedir.¹⁹

Tabersi (h. 548) yedinci ayeti tefsir ederken 'غَيْر - gayr' kelimesinin i'rab yönünü incelemekte ve bu kelimenin esreli okunuşunun birkaç sebebini dile getirmektedir:

¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 122-123. Benzer anlamlar için bkz: Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrahman 'Umayr, Dâru'l-Vefa, Beyrut 1994, I, 92; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnûsiyye, Tunus 1984, I, 195.

¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 123.

¹⁹ Zemahşerî'nin bu yorumu ve ayete olan yaklaşımı Muhammed Esed'in de dikkatlerini çekmiştir ve Fatiha suresini incelerken ayetin yorum kısmında buna işaret etmiştir. İngilizce mealleri bölümünde daha detaylı açıklamalar yapılacaktır.

- a. “عَلَيْهِمْ” kelimesinde geçen ‘hum’ zamirinin bedelidir,
- b. “الذِينَ” kelimesinin bedelidir,
- c. “الذِينَ” kelimesinin sıfatıdır.

Tabersi, açıklamalarına devam ederek ‘غَيْرُ’ kelimesinin nasb okunması halinde de birkaç ihtimalden söz etmektedir:

- a. “عَلَيْهِمْ” kelimesinde zikredilen ‘hum’ zamirinin hal’i olmasından dolayıdır,
- b. “غَيْرُ” kelimesinin “istisnai munkati” olmasından dolayıdır,
- c. Takdirî olarak ‘أعني’ kelimesinin mef’ulu olmasından dolayıdır.

Dikkat edilirse, Tabersi’nin gramer açısından yaptığı bu açıklamalar ve buna bağlı olarak elde edilen mana, çalışmamızda savunduğumuz manayı her açıdan desteklemektedir.²⁰

Zikredilen gramer ve mana ilişkisi hususları dikkate alındığı zaman Fatiha suresi altıncı ve yedinci ayetlerin şu şekilde tercüme edilmesi daha uygun olacaktır:

“Sen bizleri doğru yolda; kendilerine nimet verdiklerinin yolunda daim kıl ki onlar senin gazabına yol açacak eylemlerde bulunmayan ve doğru yoldan sapmayan kimselerdir”.

Bununla beraber Fatiha suresi altıncı ve yedinci ayetlerine şu şekilde meal verilmesi de doğrudur:

a) “O halde ey Rabbimiz sen bizleri doğru yolda, gazabına yol açacak eylemlerden uzak durdukları ve doğru yoldan sapmadıkları için senin nimetlerine gark ettiğin kimselerin yolunda daim kıl.”

²⁰ Ebû Alî el-Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecmeu’l-Beyân fî Tefsîri’l Kur’ân*, Dâru’l-Ulûm, Beyrut 2006, I, 36-38. Benzer yorum ve açıklamalarda bulunan müfessirlerin sayısı çok olduğu için burada sadece bazılarının isim ve kaynakçasını belirtmek istiyoruz: Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I, 180 vd.;

Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l Beyân*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 2002, I, 123; Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut trsz., I, 44 vd.; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmî, Beyrut 2001, I, 76-77; Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ebi’l-Hasen b. el-Hüseyn en-Nisâbüri, *İcâzü’l-Beyân an Meâni’l-Kur’ân*, Tevbe Yay., Riyad 1997, I, 70; Nâsirüddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1998, I, 31; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 223; Muhyiddin ed-Dervîş, *I’râbü’l-Kur’âni’l-Kerîm ve Beyânüh*, Dâru’l-İrşâd, Humus 1992, I, 15.

b) “O halde ey Rabbimiz! Sen bizleri doğru yolda; nimet verdiklerinin yolunda daim kıl: çünkü onlar senin gazabına yol açacak eylemlerde bulunmayanlar ve inanç konusunda doğru yoldan sapmayan kimselerdir.”²¹

Yaptığımız araştırmalar neticesinde ulaştığımız sonucu ve bu konudaki görüşlerimizi beyan ettik. Şimdiki aşamada ise incelemeye aldığımız bazı meallerde bu ayetlere verilen anlamları çalışmamızda kısaca zikretmek istiyoruz.

C. Meallerde Fatıha Suresi Altıncı ve Yedinci Ayetlerinin Manaları ve Değerlendirilmesi

Bu bölümde birkaç farklı dilde yayımlanan mealleri incelemek istiyoruz. Bu dilleri dilbilimcilerin tasnifine göre birbirine yakınlığı yönünden üç kısımda değerlendirme-
miz mümkündür:

Birinci grupta Altay Dil Ailesinin kollarından birisi olan Türki Dillerdir. Türk dili başta olmak üzere Azerice, Özbekçe, Tatarca, Kazakça ve Kırgızca yayımlanan mealleri inceledik. Bu diller birbirine oldukça yakındır. Aralarında harf değişimleri öğrenildiği takdirde kolayca öğrenilebilmesi mümkündür.

İkinci olarak Hint-Avrupa dil ailesi içinde yer alan İngilizce ve Rusça meallere yer verdik.

Son kısımda ise Hami-Sami dil ailesindeki İbranice yayımlanan mealleri tetkik et-
tik.

Arzuladığımız tüm meallere ulaşmada zorluk çektik. Ulaşamadığımız diğer meal-
leri ise bir sonraki çalışmamızda ele almayı ümit ediyoruz. Bu aşamadaki araştırmamızın hedefi meallerde Fatıha suresi son iki ayetine verilen manayı tespit ve tetkik etmek olacaktır. Makalenin sınırlı tutulabilmesi için birbirine benzeyen görüşler kategorize edilecektir.

1. Türkçe Mealler

Bilindiği gibi Türk dilinde iki yüzü aşkın Kur’ân meali bulunmaktadır.²² Bu meal-
lerin hepsine ayrı ayrı bakmak makalemizin boyutlarını aşacağından ve bir hayli zor

²¹ Merhum Salih Akdemir hocamız ile yaptığımız derslerde bu manalar üzerinde çalışmalar ve bazı müzakerelerde bulunmuştuk. Dolayısıyla zikrettiğimiz bu iki meal merhum hocamızın benimsediği manalardır. “Son Çağrı Kur’ân” isimli mealde Fatıha suresini bu istikamette redaksiyon yapmak istediğini sık sık dile getirmekteydi.

olacağından mevcutlar arasından birkaç tanesiyle yetineceğiz.²³ İncelediğimiz mealler Fatıha suresi altıncı ayette geçen “اهدینا - ihdina” kelimesine “dosdoğru yola ilet”, “doğru yola hidayet et” ve “doğru yola ulaştır” gibi manalar içeren ifadelerle Türkçeye aktarmışlardır. Bu mealler arasında sadece A. Fikri Yavuz parantez içinde “sabit eyle” ifadesini kullanmıştır. Ayetin geçtiği bağlam göz önünde bulundurulduğunda söz konusu kelimenin “sabit eyle/daim kıl” şeklindeki çevirisi doğru olmaktadır.

Fatıha suresinin yedinci ayetine gelince incelediğimiz Türkçe meallerden sadece bir meal yukarıda savunduğumuz manayı vermiştir; Ömer Rıza Doğrul, her ne kadar altıncı ayete dikkat etmediyse de, yedinci ayeti şu şekilde tercüme etmiştir:

“Bizi doğru yola ilet. Nimetine erenlerin, gazaba uğramayanların ve sapmayanların dosdoğru yoluna ulaştır Ulu Tanrı! Âmin”²⁴

Ömer Rıza Doğrul bu manayı verdikten sonra ayetle ilgili bazı açıklamalar ve yorumlar yapmaktadır. Açıklamasında Yahudi ve Hristiyanlardan bahsetmektedir. Dolayısıyla yapılan meal doğru olsa da izahta hata bulunmaktadır.²⁵

Dikkatimizi çeken diğer bir çalışma ise Ahmet Hamdi Akseki'nin kaleme aldığı “Namaz Surelerinin Türkçe Terceme ve Tefsiri” başlıklı eseridir. Bu eserde Fatıha suresinin yedinci ayeti şu şekilde tercüme edilmiştir: “... Kendilerine bol bol nimet verdiğin bahtiyarların yoluna, ki onlar ne azıp sapmış, ne de gazabına uğramışlardır.”²⁶

²² Ercan Şen, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercüme ve Bir Mütercim: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978) ve Kur'an Çevirisi (Eleştirel Bir Yaklaşım)*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, cilt 6, sayı 28, 2013, s.348.

²³ Türk dilinde incelediğimiz mealler şunlardır: Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili, Kur'an-ı Kerim ve Meali*, (haz. Düccane Cündioğlu), Sistem Matbaacılık, İstanbul 2003; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yay., İstanbul 1965; A. Fikri Yavuz, *Kur'an-ı Kerim ve İzahlı Meâli Âlisi*, İhlas Matbaacılık ve Dağıtım A.Ş., İstanbul 1967; Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Mürşid Çantay Yay., İstanbul 1980; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 2011; Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Kılıç Kitabevi, Ankara 1980; Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Işık Yay., İstanbul 2002; Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2009; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1934; Hüseyin Atay, *Kur'an Türkçe Çeviri*, Atay ve Atay Yay., Ankara 2007; Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an Gerekçeli Meal-Tefsiri*, Düşün Yay., İstanbul 2010; Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014.

²⁴ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri*, s.7.

²⁵ 1980 yılında yayımlanan 4.baskısında ise Yahudi ve Hristiyanlardan söz edilmemektedir, bkz: Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri*, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul 1980, s.7.

²⁶ Ahmet Hamdi Akseki, *Namaz Surelerinin Türkçe Terceme ve Tefsiri*, (tashih: İsmail Derin), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 21.baskı, Ankara 2012, s.7-8. Araştırmamız esnasında Akseki'nin bu çalışmasından bahseden Ahmet Nedim Serinsu hocamıza burada şükranlarımızı bildirmek istiyoruz.

Bu manayı tercih eden Akseki ayetin tefsir bölümünde herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi söz konusu mananın bu istikamette olması hem gramer hem de ayetler arasındaki bağlamdan dolayı daha isabetli olmaktadır.

2. Azerice Mealler

İncelediğimiz Azerice mealler Fatiha suresi altıncı ayete şu manaları vermişlerdir: Mırza Resul İsmailzade Duzal²⁷ “Bizi doğru yola hidayət et – bizi doğru yola hidayət et” şeklinde tercüme etmektedir.²⁸ Bünyadov ve Memmedeliyev ise “Bizi doğru (düz) yola yönəlt! - bizi doğru (düz) yola yönəlt!” şeklinde meal yapmışlardır.²⁹

İncelediğimiz bu mealler Fatiha suresinin altıncı ayetine hem gramer hem de mana açısından ters düşmekte ve dolayısıyla icap eden manayı vermemektedir.

Yedinci ayete gelince sadece Mırza Resul İsmailzade Duzal doğru mana vermiştir:

“Ne’mət verdiyin kimsələrin yoluna ki, onlar qəzəbinə düçar olmamışlar, azğın da deyillər – Nimət verdiğın kimsələrin yoluna ki, onlar gazabına düçar olmamışlar, azğın da değıldirler.”

Mırza Resul İsmailzade Duzal’ın ayete verdiği mana doğrudur. Azerice mealleri özetlemek gerekirse altıncı ayete verilen manalar yanlış bulunmaktadır. Fakat yedinci ayete sadece Mırza Resul verdiği mana ile isabet etmiştir.

3. Özbekçe Mealler

Özbek dilinde incelediğimiz meallerde Fatiha suresi altıncı ayeti şu şekilde tercüme edilmiştir:

²⁷ İncelediğimiz bu mealin yayınevi ve yayın yeri belirtilmemiştir. Sadece “İran İslam Cumhuriyetinin Vakıf ve Hayriye İşleri Teşkilatı Tarafından İdâre Olunan Qur’ani Kerimin Dünya Dillerine Tercüme Merkezinin Tetkikat Şubesi” tarafından kontrol edildiği bildirilmektedir.

²⁸ Mırza Resul İsmailzade Duzal, *Qur’ani Kerim ve Azerbaycan Diline Tercümesi*, 2006, s.1. Benzer manayı Alihan Musayev de vermektedir, bkz: Alihan Musayev, <http://www.quran.az/1/t:1>, (19 Şubat, 2015).

²⁹ Z.M. Bünyanov ve V.M. Memmedeliyev, *Kur’ân’ı Kerim Meali*, İpek Yolu Yay., Bakü 2007, s.VI.

Altınhan Tora ayeti “Бизларни бошла тўғри йўлга – Bizleri doğru yola başlat” şeklinde tercüme etmiştir.³⁰

Alauddin Mansur ise ayeti “Ўзинг бизни Тўғри Йўлга ҳидоят қилгин – Sen bizi Doğru Yola hidayet eyle” şeklinde tercüme etmiştir.³¹ Daha sonra Alauddin Mansur şerh bölümünde “ihdina” kelimesinin sözlük anlamlarını açıklarken “hidayet et, gönder, başlat...” gibi manalara geldiğini söylemektedir.³² Dolayısıyla Özbek dilinde yayımlanan meallerde çalışmamızda savunduğumuz mana verilmemiştir.

Fatiha suresinin yedinci ayetine gelince Özbekçe meallerin birçoğu yanlış mana vermiştir. Ayete farklı yaklaşım gösteren çok az Kur’ân mütercimi olmuştur. Altınhan Tora 7.ayeti iki ayet olarak göstermekte ve "7. Ул зотларининг йўллариғаки, Сан аларға инъом қилдинг. 8. На аларға ғазабинг нозил бўлғондур ва на алар йўлдин озганлардур" şeklinde meal yapmaktadır. Bu mealin Türkçesi “O zatların yollarına ki Sen onlara nimet olarak verdin. Onlara ne gazabın inmiştir ne de yoldan sapmışlardır” şeklindedir.

Görüldüğü gibi ayet doğru tercüme edilmiştir. Fakat tefsir bölümüne baktığımız zaman “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” ifadesinden kasıt **Yahudi**, “وَالضَّالِّينَ” ifadesinden kasıt ise **Hristiyanlar** olduğu şeklindeki açıklamalarını görmekteyiz. Dolayısıyla ayete doğru anlam verilmiş ama açıklama yanlış yapılmıştır. Buna benzer mana ve açıklamaları Abdulaziz Mansur ve Alauddin Mansur’un mealinde görebiliriz.³³

İncelediğimiz mealler arasında sadece Hindistanî doğru mana vermiştir. Kanaatimize göre bunu diğer mütercimler gibi herhangi açıklama yapmayışına borçludur. Dolayısıyla meal mana ve gramer açısından doğrudur. Hindistanî 5-7.ayetleri birleştirerek şu şekilde tercüme etmiştir: “Эй Парвардигоро, бизни тўғри йўлга солгин. У йўлни анбиё (пайғамбар)лар ва авлиёлар ва солиҳ бандаларингга инъом қилгансан. Улар Сенинг тарафингдан ғазаб қилинган ва гумроҳ бўлганлардан ҳам эмаслар – Еу

³⁰ Muhammed Sadık, Usmanhan Alimov, Şamsiddin Babahanov ve Abdulaziz Mansur yaptıkları mealıyla Altınhan Tora’nın mealine benzerlik göstermiştir. İncelediğimiz mealleri “<http://www.quran.uz>” adresinden ulaşabilirsiniz (27 Şubat, 2015).

³¹ Alouddin Mansur, *Kur’âni Kerim Özbekçe İzohli Tarcima*, Çolpon Yay., Taşkent 2001, s.30.

³² Alouddin Mansur, *Kur’âni Kerim Özbekçe İzohli Tarcima*, s.30.

³³ Alouddin Mansur, *Kur’âni Kerim Özbekçe İzohli Tarcima*, s.31. İncelediğimiz diğer meallere “<http://www.quran.uz>” adresinden ulaşılabilir (27 Şubat, 2015).

Yaratıcı olan Allah, bizleri doğru yola ilet. Sen o yolu peygamberler ve evliyalara nimet olarak verdin. Onlar Senin tarafından gazabına uğramamış ve sapmış değildirler.”³⁴

Özetle Özbekçe meallerin altıncı ayette başarısız fakat yedinci ayette kısmen başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim yedinci ayete gramer açısından olan yaklaşımlar ve verilen manalar takdire şayandır.

4. **Tatarca Mealler**

Tatar dilindeki mealleri incelerken bu çalışmaların acilen redaksiyona ihtiyacı olduklarını gördük. Nitekim ulaşabildiğimiz eserlerin çok eski ve yıllarca önce basılmış olmalarının yanısıra kitap hakkında yeterince bilgi verilmemesinin okurları olumsuz etkilediğine inanmaktayız.

Tatar dilindeki bazı mealleri analiz ettikten sonra şu tespitlerde bulunmak mümkündür: Diyanet İşleri Başkanlığı destekleriyle 2006 yılında yayımlanan “Kur’ân-ı Kerim ve İzaatlı Manası” adlı mealde altıncı ve yedinci ayetler birleştirilerek şu şekilde tercüme edilmiştir:

“Бизге догъру ёлны косьтер. Озьлерине лютф ве икрам эткен кимселеринънинъ ёлуны; гъдапкъа огърагъанларнынъкине ве сапыкъларнынъкине дегиль! – Bize doğru yolu göster. Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yoluna; gazaba uğrayanların ve sapıklarınkine değil!”³⁵

Görüldüğü gibi ayetlere genel ve yaygın fakat hatalı mana verilmiştir.

Nogmani Fatiha suresi altıncı ayeti şöyle tercüme etmiştir: “Ий тәрбиячебез Аллах! Безләрне туры юлга күндер! – Ey mürebimiz Allah! Bizleri doğru yola gönder!”³⁶ Nogmani, ayetin yorumunu da şu şekilde yapmaktadır: “Туры юл – Коръән һәм сөннәт юлыдыр – doğru yol – Kur’ân ve Sünnet yoludur.”³⁷ Nogmani tarafından yapılan bu açıklamalar Fatiha suresinde verilmek istenen mesaja uygun düşmemektedir.

Yedinci ayet şu şekilde tercüme edilmiştir:

³⁴ <http://www.quran.uz>, (27 Şubat, 2015).

³⁵ Zakir Kurtnezir, *Kur’ân-ı Kerim ve İzaatlı Manası*, Dolya Yay., 2007, Fatiha suresi. Ayrıca bkz: Muhammet Sadık b. Şah Ahmet, *Teshilu'l Beyan fi Tefsiri'l Kur’ân*, Akademiya Poznaniya Yay., Kazan 2009, s.9.

³⁶ Benzer mana için bkz: Asadallah al-Hamidi, *el-İtkan fi Tercümeti'l-Kur’ân*, Yorty Yay., Kazan 2005, s.5;

³⁷ Nogmani, *Kur’ân Tefsiri*, Ankara 1996, s.4.

“Ул юлны Син әүвәлгеләргә ингам итеп бирдең, безләрне Синең ачуың төшкән вә адашқан кешеләрне бидегәтә һәм заләләт юлыннан башка юлга күндер,³⁸ ягъни Сине ачуландырмаган һәм хак юлдан адашмаган кешеләр юлына күндер!”

Konumuzu ilgilendiren kısmı ele alırsak Nogmani “عَبْرَ الْمَعْضُوبِ عَلَيْهِمْ” ve “وَلَا الصَّالِينَ” ifadelerine “seni kızdıranların ve yanılmış insanların hem bid’at hem de dalalet yolundan başka yola gönder” şeklinde yorumlar yapmaktadır. Daha sonra ise yaptığı meali açıklamak için “yani seni kızdırmayan ve hak yolundan sapmayanların yoluna gönder” şeklindeki yorumları da dikkat çekmektedir. Böylece netice olarak Nogmani ayete – dolaylı olarak olsa da – savunduğumuz manayı vermiştir.³⁹

5. Kazakça Mealler

Kazakça meallerde ise, Fatiha suresinin altıncı ayetiyle alakalı meal ve yorumlar şöyledir:

Halife Altay ve Saule Kağı Bekenkızı Fatiha suresi altıncı ayeti şöyle tercüme etmişlerdir “Бізді тура жолға сала гөр! – bizi doğru yola ilet.” Dolayısıyla “ihdina” kelimesine “сала гөр/ilet” manasını vermiş bulunmaktadırlar.⁴⁰

Alauddin Mansur ise “Өзің бізді тура жолға бастағын – Sen bizi doğru yola ilet” şeklinde meal yapmıştır. Daha sonra Alauddin Mansur ayetle alakalı açıklamalar ve kelime tahlilleri yapmakta fakat bağlamla alakalı bir şey söylememektedir.⁴¹

S. Aday, D. Ebumenaf, A. Ahmet, D. Mubar ve I. Paltöre’den oluşan heyet, ayeti şu şekilde tercüme etmiştir: “Бізді тура жолмен жүргізе гөр! - bizi doğru yol ile yürüt!”⁴²

³⁸ Benzer mana için bkz: Asadallah al-Hamidi, *el-İtkan fi Tercümeti'l-Kur’ân*, s.5. Bu eser es-Suyuti’nin çalışması esas alınarak 1907 yılında Kazan’da yayımlanmıştır, bkz: Efim Rezvan Anatol’evič, *Koran i Ego Mir*, Peterburgskoe Vostokovedeniye Yay., Sankt Petersburg 2001, s. 430.

³⁹ Nogmani, *Kur’ân Tefsiri*, s.4.

⁴⁰ Halife Altay, *Kuran Karim Kazakşa Mağına Jane Tüsinigi*, Kral Fahd Kur’ân-ı Kerim Basım Kompleksi, Suudi Arabistan 1991, s.1. Benzer anlamlar için bkz: Saule Kağı Bekenkızı, Askar Kağı Nurımbet, *Kurannın Otuzınşı Parası*, Deyir Yay., Almata 2005, s.8; Saule Kağı Bekenkızı, Askar Kağı Nurımbet, *Kurani Kerim, Kurannın 25, 26, 27, 28, 29, 30 Paraları Cane Fatiha Suresi, Arabşa Transkripsiyası Cane Kazakşa Mağınası*, Almata 2008, s.7; Zariypbay Cumanoğlu Orazbay, *Kuran Karim Jane Onın Mağınaların Kazakşa Audarması men Tapsiri*, Fasır-Ş Yay., Çimkent 2006, I/4.

⁴¹ Alauddin Mansur, *Kuran Karim Kazakşa Mağına Jane Tüsinigi*, Almatı-Bişkek 2006, s.23-24.

⁴² S. Aday, D. Ebumenaf, A. Ahmet, D. Mubar, I. Paltöre (çevirmenler), *Kuran Karim, 30. Para Mağınalık Audarma Jane Tapsir*, Halife Altay Uluslararası Yardım Vakfı Yay., Almatı 2006, s.3. Benzer mana

Son olarak “The Holy Qur’an with Kazak and English Translations” adlı mealinde Fatiha suresi 6-7.ayetler birleştirilerek şu şekilde Kazakçaya aktarılmıştır: “Біздерді (Өзіңнің) қаһарыңа ұшырағандардың және адасқандардың емес, Өзің нығметке бөлендіргендеріңнің жолы болған тура жолмен бастай көр – Bizleri (Senin) қаһарыңа ұғрауларын ve yolunu kaybetmişlerin değil, Senin nimet verdiklerin yolu olan doğru yola başlat.”⁴³

Incelediğimiz Kazakça meallerde Fatiha suresi altıncı ayetine verilen anlamları özetlemek gerekirse hiçbir mealde savunduğumuz “sabit eyle/daim eyle” şeklindeki açıklamalar bulunmamaktadır.

Kazakça meallerde Fatiha suresi yedinci ayetine verilen manalara gelince sadece iki meal yazarı savunduğumuz manayı vermiştir. Alauddin Mansur ayete şu anlamı yüklemiştir:

“(Біздерді) сондай кісілердің жолына (бастағын), Сенің өзің оларға (Тура жолды) тарту еткенсің - олар (Сен тараптан) ғазабыңа жолықпағандар және адаспағандар.”

Bu meali Türkçeye şu şekilde aktarabiliriz: Bizleri öyle kişilerin yolunda yürüt ki Sen onlara doğru yolu göstermişsin – onlar (Senin tarafından) gazabına uğramamışlar ve yanılmamışlardır.

Alauddin Mansur ayetin tefsir kısmında ise gazaba uğraуларын Yahudiler, doğru yoldan sapаnларын ise Hristiyanlar olduğunu açıklamaktadır. Yani, daha önce diğer çalışmalarında da gördüğümüz gibi, yapılan yorum verilen manaya ters düşmektedir.⁴⁴

Doğru manayı yansıtan ikinci meal yazarı ise Orazbay son iki ayeti birleştirerek “Бізді сират мұстақимға - (яғни) қаһарға кезікпегендер мен азғындыққа салынбағандардың, Сен оларға игілік сыйлағандардың (тура) жолына сала гөр! –

іçin bkz: Toktasın Ermaşulı Dyüsenbi, *Kuran Karimnin Kazakşa Mağınası*, Salık Tertibi Yay., Taraz 2009, s.5.

⁴³ Hafız Ghulam Sarwar ve Mr. Smanov Absattar, *The Holy Qur’an with Kazak and English Translations*, Restu Foundation Yay., Selangor 2010, s.6.

⁴⁴ Alauddin Mansur, *Kuran Karim Kazakşa Mağına Jane Tüsinigi*, s.24-27.

Bizi sıratı müstakime (yani) kahra uğramamış ve azmamış, Sen iyilik verdiklerinin (doğru) yoluna ilet... ” şeklinde Kazakçaya aktarmıştır.⁴⁵

Açıkça görüldüğü gibi bu iki meal ayetin bağlamına ve gramer yönüne uygun düşmektedir. Fakat yaptıkları yorumlar alakasız olduğundan dolayı mütercimim kastını ve yaklaşımını tespit etmek zor değildir.

6. Kırgızca Mealler

Aktarılan bilgilere göre Kırgız dilinde yaklaşık altı yedi tane meal bulunmaktadır.⁴⁶ Biz bu meallerin sadece birkaç tanesine ulaşabildik. Bu mealleri inceleyerek şu neticeye vardık: Ernis Tursunov Fatiha suresi altıncı ayeti “Туура жолго баштагын... - Doğru yolu göster...” şeklinde tercüme yapmıştır.⁴⁷ İncelediğimiz “Iyık Kur’ân” isimli mealde ise neredeyse Ernis Tursunov’un yaptığı meal ile aynıdır.⁴⁸ Alauddin Mansur ise bu ayete “Туура Жолго жолдогун! – Doru Yola ilet/yönlendir” olarak meal vermiştir.⁴⁹

Kırgız dilinde yapılan bu mealler savunduğumuz ve dilbilimsel açıdan gereken anlamı vermemektedirler.

Yedinci ayete gelince incelediğimiz Kırgızca meallerin her biri farklı bir yaklaşım sergilemişlerdir:

Ernis Tursunov Fatiha suresini şiirsel tercüme etmeye çalıştığı için yedinci ayetin manası neredeyse fark edilmemektedir. Bununla beraber kafiyeyi tutturabilmek için de ayette olmayan kelimeler eklemek mecburiyetinde kalmıştır.⁵⁰

Iyık Kur’ân mealinin yazarları ise ayete “(ошол) Сенин каарыңа калбагандар жана адашпагандарга Өзүң тартуулаган жол – ki senin kahrına uğramayan ve sarmayanlara Kendin gösterdiğin yol” şeklinde verdikleri mana gramer ve bağlam açısın-

⁴⁵ Zarıpbay Cumanov, *Kuran Karim Jane Onun Mağınalırının Kazakşa Audarması men Tapşiri*, I, 94-95.

⁴⁶ Gülден Sağол Yüksekaya, *Kur’ân-ı Kerim’in Kırgızca Çevirileri*, Turkish Studies , Cilt: 9, Sayı: 9, Ankara 2014, ss.33-37.

⁴⁷ Ernis Tursunov, *Kur’ân*, Kırgızistan Yay., Bişkek 1991, s.51.

⁴⁸ “Өзүң бизди туура жолго баштагын – Sen bize doğru yolu göster” şeklinde meal vermişlerdir. Bkz: Abdışşükür İsmailov, Düyşön Abdıldayev, Sadibakas Doolov, Sadık Gavay, *Iyık Kuran: Maanilerinin Kırgızça Kotormosu Menen*, Erkam Matbaası, İstanbul 2006, Fatiha suresi.

⁴⁹ Alauddin Mansur, *Kuran Karim Cana Anun Maanilerinin Kırgızça Kotormosu*, Uçkun Yay., Bişkek 2005, s.1.

⁵⁰ Ernis Tursunov, *Kur’ân*, s.51.

dan tamamen uygun düşmektedir. Fakat ayetin yorum kısmında ise Beydavi'ye atıfta bulunarak burada kastedilenlerin Yahudi ve Hristiyanlar olduğunu vurgulamaktadırlar.⁵¹

Aslında sadece Alauddin Mansur ayeti doğru tercüme etmektedir: “Бизди казипка дуушар болбогон жана Акыйкат Жолдон тайбагандарга Өзүң атаа кылып берген Жолуна, Туура Жолго жолдогун! – Bizleri gazaba duçar olmayan ve Hakikat Yolundan kaymayanlara Kendin nimet olarak verdiğin Yoluna, Doğru Yola yönelt!”

Alauddin Mansur ayete herhangi bir yorum eklememektedir. Fakat Özbekçe ve Kazakça mealleri incelerken Alauddin Mansur'un ayetin yorum kısmında Yahudi ve Hristiyanlardan bahsettiğini görmüştük. O zaman eğer Özbek ve Kazak dillerinde yaptığı mealleri dikkate almazsak Kırgız dilinde yaptığı bu mealı doğru kabul etmemiz gerekir.⁵²

7. İngilizce Mealler

İngilizce meallerin bir kısmında Fatiha suresi altıncı ayetiyle alakalı řu sonucu elde ettik: Abdullah Yusuf Ali ve Muhammed Marmaduke Pickthall “Show us the straight way/path – bize doğru yolu göster” şeklinde tercüme etmişlerdir.⁵³ Böylece “ih-dina” kelimesine “show/göstermek” anlamını vermiş bulunmaktadırlar. Muhammed Esed “Guide us the straight way – bizi doğru yola yönlendir” olarak meal yapmıştır.⁵⁴ Bilindiği gibi “guide” kelimesi “rehberlik etmek, yönlendirmek” anlamlarına gelmektedir. Muhammad Habib Shakir ise “Keep us on the right path – bizi doğru yolda sürdür/sabit eyle” şeklinde yaptığı mealı ile isabet ettiğini düşünmekteyiz.⁵⁵ Malum, İngilizcede “Keep on” ifadesi “devam etmek, sürdürmek” anlamlarına gelmektedir. Ayetteki örnekte ise “keep sth. on” kalıbı kullanılmakta ve “tutmaya devam etmek” manasını ifade etmektedir. Bağlam dikkate alındığında M.H. Shakir'in yaptığı meal doğru olmaktadır.

⁵¹ Abdışşükür İsmailov ve diğerleri, *Iyık Kuran: Maanilerinin Kırgızça Kotormosu Menen*, Fatiha suresi.

⁵² Alauddin Mansur, *Kuran Karim Cana Anın Maanilerinin Kırgızça Kotormosu*, s.1.

⁵³ Abdullah Yusuf Ali, *The Meaning of the Holy Qur'an*, Amana Yay., 10.baskı, Maryland 2001, s.15; Muhammed Marmaduke Pickthall, *The Meaning Of The Glorious Quran, Text and Explanatory Translation*, Muslim World League Yay., Mekke 1977, s.2. Ayrıca Pickthall'e ait diğer bir meal için bkz: M. Marmaduke Pickthall, *The Quran Translated Message for Humanity*, International Committee for the Support of the Final Prophet Yay., Washington 2005, s.29.

⁵⁴ Muhammad Asad, *The Message of The Qur'an*, İşaret Yay., İstanbul 2014, s.2; Benzer anlam için bkz: Tarif Khalidi, *The Qur'an*, Penguin Books Yay., New York 2009, s.3; Arthur John Arberry, *The Koran Interpreted*, Touchstone Yay., New York 2009, I/29.

⁵⁵ Muhammed Habib Shakir, *The Qur'an*, <http://www.al-quran.info/#1:7>, (11 Mart, 2015).

Yedinci ayetle alakalı olarak incelenen meallerin birçoğu bizim bu makalede savunduğumuz manayı vermemiştir. Söz konusu mealler arasında farklı yaklaşımı sergileyen Abdullah Yusuf Ali olmuştur:

“The way of those on whom Thou hast bestowed Thy Grace, those whose (portion) is not wrath, and who go not astray.”

Bu meali şu şekilde tercüme edebiliriz: “Kendilerine nimet verdiğin insanların yoluna ki onlar ne gazabına uğramışlar ne de sapmışlardır.” Yusuf Ali bu ayetle alakalı iki dipnotla açıklama yapmıştır. Sadece konumuzla alakalı kısma dikkat çekmek istiyoruz: “...The negative ghayr should be construed as applying not to the way, but as describing men protected from two dangers by Allah's Grace.” Yani “olumsuz ‘gayr’ edatı ‘yoluna değil’ şeklinde yorumlanmalıydı, fakat Allah’ın lütfüyle iki tehlikeden (gazaba uğrayanlar ve sapanlar) korunmuş insanları betimlemektedir.” Yusuf Ali’nin meal ve yorumlarını özetlemek gerekirse ayette geçen “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” ve “وَلَا الضَّالِّينَ” ifadeleri “Nimetine erenlerin”i betimlemektedir. Dolayısıyla ayette Yahudi ve Hristiyanlar söz konusu edilmemiştir.

İngilizce mealleri incelerken dikkatimizi çeken diğer bir husus ise Muhammed Esed’in yaklaşımıdır. Esed yedinci ayete genel ve yaygın manayı verdikten sonra yorum kısmında iki farklı görüşü aktarmaktadır:

a) Zemahşerî gibi düşünenler; “nimet bahsettiklerinin yoluna...” pasajını şöyle anlamışlardır: Senin gazabına uğramamış ve sapıklığa düşmemiş olanların yoluna.” Yani “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” ve “وَلَا الضَّالِّينَ” ifadeleri “kendilerine nimet verilenleri” ifadesinin açıklayıcı/defining mahiyetini taşımaktadır.

b) Begavi ve İbn Kesir gibi düşünenlere göre; “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” ve “وَلَا الضَّالِّينَ” ifadeleri “gazaba uğrayanlarınkine ve sapanlarınkine değil” şeklinde anlaşılmalıdır.⁵⁶

İngilizce mealleri özetlemek gerekirse M.H. Shakir altıncı ayete doğru mana vermektedir. Yedince ayette başarılı olan ise Yusuf Ali’dir. Bununla beraber Esed bazı açıklamalarıyla farklı manaların da var olduğunu hatırlatmaktadır.

⁵⁶ Muhammad Asad, *The Message of The Qur’ân*, s.2. Esed açıklamalarında ikinci görüşü savunduğunu dile getirmektedir.

8. Rusça Mealler

Rusça meallerde⁵⁷ Fatiha suresi altıncı ayetindeki “ihdina” kelimesinin: “Направь нас на прямой путь – bizi doğru yola yönlendir”, “Веди нас путём прямым – bizi doğru yola ilet” ve “Веди нас прямым путём истины, блага и счастья – bizi doğru, hayır ve mutluluk yoluna ilet” şeklinde tercüme edildiğini görmekteyiz.

Görüldüğü gibi meallerde genel olarak “doğru yola ilet/yönlendir” anlamları verilmiştir. Elde ettiğimiz verilere göre “ihdina” kelimesinin Rusçaya bu şekilde çevrilmesi bağlam ve gramer açısından doğru olmamaktadır. Bununla birlikte bazı Rusça meallerde Fatiha suresi yedinci ayetine mana verilirken ayetteki gramer ve bağlamın dikkate alındığını müşahede etmekteyiz:

a. **Boguslavskiy** 6-7. ayetleri birlikte ele alarak şu şekilde tercüme etmektedir:

“Направь нас на прямой путь, на путь тех, к которым Ты благоволишь, которые не подпали под гнев Твой и не заблуждаются - Bizleri doğru yola ilet, onların yoluna ki Sen onlara iyilikte bulundun, onlar ki Senin öfkene uğramadılar ve (doğru yoldan) sapmazlar.”⁵⁸

Rusça yapılan bu meal dikkatlice okunduğunda görülecektir ki “غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ” ile “وَلَا الضَّالِّينَ” ifadeleri “الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” kısmındaki “عَلَيْهِمْ” kelimesinin [هم] zamirine bedel veya sıfat yapılmaktadır. Bu mananın ise hem gramer hem de suredeki verilme istenilen mesajın manası bakımından isabetli olduğunu düşünmekteyiz.

b. **Şidfar**'ın mealinde Boguslavskiy'nin verdiği manaya benzer anlamı görmekteyiz:

⁵⁷ İncelediğimiz Rusça mealler: Gordiy Sablukov Semyooviç, *Koran, Zakonodatelnaya Kniga Mohamedanskogo Verouçeniya*, 2.baskı, Kazan 1894, s.5; Dmitriy Boguslavskiy Nikolayeviç, *Koran*, 4.baskı, Çağrı Yay., İstanbul 2005, s.1; İgnatij Kraçkovskiy Yulianoviç, *Koran*, 12.baskı, Feniks Yay., Rostov 2010, s.3; Teodor Şumovskiy Adamoviç, *Sveşenniy Koran*, Akt Yay., Moskova 2004, s.28; İman Valeriya Porohova Mihaylovna, *Koran*, 10.baskı, Ripol Klassik Yay., Moskova 2009, s.28; Osmanov Magomed-Nuri Osmanoviç, *Koran*, 3.baskı, Dilya Yay., Moskova 2009, s.4; Elmir Kuliev Rafaelloğlu, *Koran*, 7.baskı, Ummah Yay., Yoşkar-Ola 2009, s.13; Betsi Şidfar Yakovlevna, *el-Koran*, Ummah Yay., Moskova 2003, s.3; Abd es-Salam el-Mansi ve Sumeyya el-Afifi, *Tefsiru'l Kur'an el-Muntahab*, Mısır Vakıflar Müdürlüğü Yay., Kahire 2000; Abu Adel, *Koran, Perevod Smisla Ayatov i İh Kratkoe Tolkovanie*, 2008, s.1; Abdullah Oryahili ve Fahrinur Şafik, *Al-Koranul Karim*, Milsan Yay., İstanbul 2010, s.13; Süleyman Magomedov, *Syaşenniy Koran Perevod Smislov i Kommentarii*, Özel Baskı, Mahaçkale 2010; F. Karaoğlu, *Koran*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2012.

⁵⁸ Boguslavskiy, *Koran*, s.1.

“Путем тех, кому ниспослал Ты милость Свою, кто не познал гнева Твоего и не впал в заблуждение - Kendilerine ihsanda bulunduğun yol ile ki onlar senin gazabını tatmamış ve sapmamışlardır.”

Her ne kadar Şidfar ayetin manasını eklediği yorumlarla biraz farklı yansıtmış olsa da Boguslavskiy'nin verdiği meale benzemekte ve dilbilim açısından daha isabetli görünmektedir.⁵⁹

c. Son olarak **Abdullah Oryahili** ve **Fahrinur Şafik**'in hazırladıkları üç ciltli tefsir-mealde 6-7. ayetlerine yer vermek istiyoruz:

“Поведи нас на прямой путь, на путь тех, которых Ты одарил благами, на которых не пал Твой гнев, и они не заблудшие - Bizleri doğru yola götür/ilet, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet ki onlara gazabın inmemiş ve onlar sapmış değildirler.”⁶⁰

Yapılan bu meal, ayetin cümle yapısına uygundur ve kanaatimize göre bu şekilde olmalıdır. Fakat ayetin tefsir kısmını okuduğumuz zaman meal kısmında verilen manayı anımsatacak açıklamalar bulunmamaktadır. Öneme binaen Rusça yapılan tefsir metnini burada zikretmek istiyoruz: “Т.е. получающие "награды" это не значит те люди, которые в земном мире на глазах всех обретают временные земные блага, но в действительности, **они из тех, которые удостоятся Твоего гнева, и которые теряют дорогу к истинному благу и счастью.** Из этого толкования ясно, что под "наградой" подразумевается та истинная и нескончаемая награда, что обретается в результате шествия по прямому пути и ради довольства Аллаха, а не те преходящие видимые награды, которые до этого получили фараоны, намруды и каруны. И ныне на наших глазах их получают тираны, грешники и те люди, что скитаются в дебрях заблуждения.”⁶¹

Abdullah Oryahili ve Fahrinur Şafik'in yaptıkları tefsiri şu şekilde özetleyebiliriz: “kendilerine nimet/награды verdiklerinin” ifadesinden maksat “dünyada geçici nimetlere nail olanlar değildir”. Aslında ayette kastedilen **Senin gazabına nail olanlar ile**

⁵⁹ Şidfar Betsi Yakovlevna, *el-Koran*, s.3.

⁶⁰ Abdullah Oryahili ve Fahrinur Şafik, *Al-Koranul Karim*, s.13.

⁶¹ Bkz: Abdullah Oryahili ve Fahrinur Şafik, *Al-Koranul Karim*, s.15.

mutluluk ve huzura giden yolu kaybedenlerdir.⁶² Yapılan bu yorumlar meal kısmında verdikleri mana ile örtüşmemektedir. Dolayısıyla meal ile ona yapılan yorum arasındaki muğlaklık akıllarda bazı soru işaretleri bırakmaktadır.⁶³

Bilindiği gibi Ruslar uzun zamandan beri Kur’ân’ı yakından tanımaktadırlar. Bu tarihi I. Petro zamanına kadar götürmemiz mümkündür.⁶⁴ Fakat yaptıkları Kur’ân’la ilgili çalışma ve tecrübeleri Türkiye’nin ulaştığı ilmi seviyenin gerisinde olduğunu düşünmekteyiz. Bu olumsuzluklara rağmen, çalışmamızda gördüğümüz gibi, Kur’ân’ı anlamada yaptıkları özgün tespitler takdire şayandır.

9. İbranice Mealler

İbranice Kur’ân meallerinin sayısı oldukça azdır. Tespitlerimize göre toplam dört meal bulunmaktadır. Söz konusu mealleri kronolojik olarak incelemek istiyoruz:

Almanya’nın Leipzig şehrinde 1857 yılında yayımlanan “Alkoran o ha-Mikra” adlı mealinde Fatiha suresi altıncı ayetini şu şekilde çevirmiştir:

הורנו דרך המישרים ארחותיהם

Türkçesi: “Bizlere onların doğru yolunu göster.” Herrmann Reckendorf ayette geçen “onların” kim olduklarını “אלו המאמינים בדת מהמד - onlar Muhammed’in dinine inananlardır” şeklindeki dipnotla açıklık getirmektedir.⁶⁵

Tel Aviv’de 1978 yılında Aharon ben Shemesh tarafından yayımlanan “Sefer ha Sfarim Shel ha-İslam” isimli mealde söz konusu ayeti şu şekilde tercüme etmiştir:

הנחנו בדרך הישר.

Bu mealin Türkçesi şöyledir: “Bize doğru yolu göster/Bizi doğru yola yönlendir.”⁶⁶ Ayette geçen “הנחנו” kelimesi “לנוה” kökünden türetilmiştir. Bu kelime Arapça

⁶² Görüldüğü gibi, cümle olumsuz olması gerekirken olumlu yapılmış ve tam ters anlam verilmiştir. Hâlbuki cümle şu şekilde olmalıydı: “Aslında ayette kastedilen **Senin gazabına nail olmayanlar ile mutluluk ve huzura giden yolu kaybetmeyenlerdir.**” Kanaatimize göre asıl manaya çok ters düşen bu hata yazım hatasıdır. Nitekim bu şekilde bariz bir hatanın yapılması asla kabul edilemez bir durumdur.

⁶³ Abdullah Oryahili ve Fahrinur Şafik, *Al-Koranul Karim*, s.15. Her ne kaDâr yapılan meal isabetli olsa da açıklamalar farklı ve ters düşmektedir. Bu tutumun sebebini meal yazarlarının eserde verdikleri mail adresle öğrenmek istedik ve ama bir cevap gelmedi.

⁶⁴ Konuyla ilgili daha fazla bilgiye ulaşmak için bkz: Mursal Atamov, “*Rus Dilinde Yayınlanan Kuran’ı Kerim Çevirilerinin Çeviribilim açısından İncelenmesi (Başarılı Bir Rusça Kur’ân Çevirisinin Oluşturulmasına Katkı)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), SBE, AÜİF, Ankara 2013, s.38 vd.

⁶⁵ Hermann Reckendorf, *Alkoran o ha-Mikra*, Lipsiya Yay., Leipzig 1857, s.1;

⁶⁶ Aharon ben Shemesh, *Sefer ha Sfarim Shel ha-İslam*, Karni Yay., Tel Aviv 1978, s.2.

“נ/ו/ח” köküyle aynıdır. Hem İbranicede hem de Arapçada kökün asıl anlamı istirahat etmek/dinlenmek manalarıdır.⁶⁷ Ayetin içinde “לנרה” kelimesinin söz konusu mana uygun düşmemektedir. Dolayısıyla bu kelimenin diğer bir anlamını kullanmamız gerekmektedir. Kelimenin diğer bir anlamı ise “to lead, to guide/yol göstermek, rehberlik etmek” anlamlarıdır.⁶⁸ Durum böyle olunca – her ne kadar kanaatimize göre yanlış da olsa – ayete verilmek istenilen mana daha iyi anlaşılmaktadır.

Tel Aviv’de 1987 yılında yayımlanan “Al-Qur’an” isimli mealde 6. ayet şu şekilde tercüme edilmiştir:

נָהַנּוּ בְּאֶרֶץ מִיִּשְׂרָאֵל

Bu meali Türkçe şöyle tercüme edebiliriz: “Bize doğru yolu göster.”⁶⁹ Verilen bu manayı Aharon ben Shemesh’in mealinde bulmak mümkündür.

Son olarak Tel Aviv’de 2005 yılında yayımlanan Uri Rubin’in “ha Kuran” isimli mealinde ayete şu anlam verilmiştir:

נָהַנּוּ בְּאֶרֶץ מִיִּשְׂרָאֵל

Uri Rubin’in yaptığı bu meali Türkçeye şöyle aktarabiliriz: “Bize doğru yolu göster/Bizi doğru yola yönlendir.”⁷⁰ Bu mealde ayete verilen mana Aharon ben Shemesh tarafından yapılan manaya benzemektedir. Hatta Joseph Joel Rivlin’in yaptığı mealinin aynısı olduğunu görmekteyiz.

İbranice meallerin Fatiha suresi altıncı ayetine verdiği anlamları özetlemek gerekirse “doğru yolu göster” manası verilerek hiçbir mealde “sabit eyle/daim eyle” anlamları verilmemiştir.

Fatiha suresi yedinci ayete gelince incelediğimiz meallerdeki durum şu şekildedir: Joseph Rivlin hariç diğer meal yazarları ayette Yahudi ve Hristiyanların kastedildiğini

⁶⁷ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Malâ'yîn, Beyrut 1990, I, 434. Ayrıca bkz: Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *Misbâhu'l Müînir*, Lübnan Yay., Beyrut 1987, s.241; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Risâle Yay., Beyrut 2005, s.262; Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn Muratteben alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, IV, 276.

⁶⁸ Haim Schachter, *The New Universal Hebrew English Dictionary*, Yavneh Publishing House, Tel Aviv, 1962, II, 338; ayrıca bkz: Friedrich Wilhelm Gesenius, *Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament*, Baker Books Yay., Michigan 1996, s.538.

⁶⁹ Joseph Joel Rivlin, *Al-Qur'an*, Dvir Yay., Tel Aviv 1987, s.1.

⁷⁰ Uri Rubin, *ha Kuran*, Universitat Tel Aviv, Hotsa'a La'or Yay., Tel Aviv 2005, s.1.

ya açıkça zikretmektedirler ya da verdikleri manadan bu anlam çıkmaktadır. Fakat Joseph Rivlin'in mealine gelince onun yaklaşımının daha farklı olduğunu görmekteyiz. Mütercimim verdiği anlamın daha iyi anlaşılabilmesi için 6-7. ayetleri beraber zikretmek istiyoruz:

נַחֲנוּ בְּאַרְחַח מִיִּשְׂרָאֵל : אֲרַחַח אֶלֶּה אֲשֶׁר חֲנֹתָ אוֹתָם : (אֲשֶׁר) לֹא הִתְרַוֵּן עָלֵיהֶם וְלֹא (מִן) הַתּוֹעִים

Türkçesi: “Bize doğru yolu göster: üzerlerinde gazap olmayan ve sapanlardan olmayan kimselerin yolunu göster.”

Rivlin'in ayete mana verirken diğer İbranice meallerden etkilenmediği görülmektedir. Ayete grameri gözeterek ve bağlamı dikkate alarak mana veren Rivlin metinde Yahudi ve Hristiyanlardan bahsedildiğini dile getirmemektedir. Ayetle ilgi sadece “אֲשֶׁר – onlar gazaplanmış değildir” kısmını “אֲשֶׁר – onlar gazaplanmış değildir” şeklinde de tercüme edilebileceğine dikkat çekmektedir. Bu bakımdan Rivlin'in ayete olan bu yaklaşımını doğru bulmaktayız.

Çalışmamızdan genel anlaşılan şudur ki müfessirlerin birçoğu Fatiha suresi altıncı ayetinin manasını doğru tespit etmişlerdir. Buna rağmen Fatiha suresi yedinci ayetine gramer yönünden doğru tahlil yapabilmekteler fakat bu tahlile uygun anlamlandırmayı ver(e)memektedirler. Bizim bu yazıda da savunmakta olduğumuz sav ise gramer ve manayı tutarlı bir biçimde vermektir. Bununla birlikte örneğin Zemahşerî gibi çok az müfessir yedinci ayetle ilgili olarak sadece savunduğumuz manayı desteklemekte diğer görüşleri ise zayıf bulmaktadırlar.

Araştırdığımız meallere gelince, çok az meal mütercimi başarılı olmuştur. Altıncı ayetle ilgili sadece M.H. Shakir doğru mana vermiştir. Bununla birlikte A.F. Yavuz parantez içinde “sabit eyle” ifadesini kullanmıştır. Meallerin yedinci ayetle ilgili yaklaşımlarını olumlu bulduk. Nitekim birkaç meal mütercimi ayete mana verirken gramer açısından isabet etmişlerdir. Bazı meal-tefsirlerde ayet üzerine yapılan açıklamaların metindeki manayı destekleme bakımından başarılı olmadıklarını gördük. Bu mütercimlerin yaptıkları çevirilerde kendinden önceki görüş ve fikirlerden etkilendiğini tespit ettik. Zamanla bu yanlış çeviriler ayet metninin doğru çevirisinin yerine geçmiştir.

Halil Aldemir de “*Surenin Mekke’de inen ilk surelerden biri oluşu, ilk muhataplarının müşrik yapısı, Kur’ân’ın İslam’ın ilk yıllarında ehl-i kitaba yönelik ulman tavrı, öncelikli olarak bu ayetler ile Yahudi ve Hristiyanların hedef alınmadığını göstermek-*

tedir” ifadesine yer vererek görüşünü açıkça belirtmektedir ki isabet ettiğini düşünmekteyiz. Fakat devamında kendisine katılmadığımız “Esasında bu ayetin ilk hedefi müşrikleri hem Allah'ın gazabına uğramakla hem de dalâlette olmakla mahkûm etmektir. Ayrıca Müslümanların yolunun tek ve nimet yolu olması tevhid inancı ile uyum içinde iken, müşriklerin hem gazab hem de dalâlet ile damgalanmaları çokluğun tezahürü şirk ile paralellik arz etmektedir. Müşriklerin İslam karşısındaki muhalif tutumları, kendilerinin bu iki kötü sıfat ile tavsif edilmelerine neden olmuştur” fikriyle ayette kastedilen mananın farklı bir boyutta olduğunu iddia etmektedir.⁷¹

Yedinci ayetteki mananın yanlış anlaşılması zamanla ayetin üç farklı “sırat/yoldan” söz ettiği algısına yol açmıştır. Bu algıya göre ayette Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilere ait yollardan söz edilmektedir. Hâlbuki ayette tek yoldan bahsedilmektedir o da “Sırat-ı Mustakım”dır.

Sonuç

Araştırmamız boyunca görüldüğü gibi Kur’ân-ı Kerim’in daha iyi anlaşılabilmesine için her zaman özel çaba gerekmektedir. Kur’ân her okuduğunda ilk defa okunmuşçasına verilen mesaja dikkat edilmelidir. Nitekim Kur’ân’ın ayetlerini doğru anlamak istiyorsak ön yargılardan sıyrılarak ayetlerin sahip olduğu gramer yapısını ve bağlamını dikkate almamız şarttır. Aksi halde, çalışmada verilen örneklerde de görüldüğü gibi, büyük yanlışların yapılması kaçınılmaz olur.

Faydasını kabul ettiğimiz ve değerli birer eser olan bu çalışmalarını tenkit etmemiz ve bazı hataları ortaya koymamızın asıl sebebi, yeni yanlışlıklara yol açılmasını önlemek; düzeltme imkânı bulunanlar için bu gibi hatalara dikkat çekmektir.

Son zamanlarda Kur’ân üzerine telif edilen çalışmaların ümit verici mesafe katettiğini düşünmekteyiz. Bu durum ise yakın gelecekte daha da başarılı çalışmalara imza atılacağına belirtisidir. Bu yolda emek verenlerin gayretlerini minnetle anıyoruz. Nitekim çalışmaların en değerlisi Kur’ân’a hizmet eden çalışmalardır.

⁷¹ Bkz: Halil Aldemir, s.241.

Kaynakça

- Abu Adel, *Koran, Perevod Smisla Ayatov i İh Kratkoe Tolkovanie*, 2008.
- Aday, S., Ebumenaf, D., Ahmet, A., Mubar, D., Paltöre, I. (çevirmenler), *Kuran Karim, 30. Para Mağinalık Audarma Jane Tapsir*, Halife Altay Uluslararası Yardım Vakfı Yay., Almatı 2006.
- Aharon ben Shemesh, *Sefer ha Sfarim Shel ha-İslam*, Karni Yay., Tel Aviv 1978.
- Akdemir, Salih, *Son Çağrı Kur'ân*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2009.
- Akseki, Ahmet Hamdi, *Namaz Surelerinin Türkçe Terceme ve Tefsiri*, (tashih: İsmail Derin), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 21.baskı, Ankara 2012.
- Aldemir, Halil, Fâtiha Suresi'nde Nimet Verilenler Gazaba Uğrayanlar ve Dalâlette Olanlar, *Akademik Araştırma Dergisi*, cilt 12, sayı 1, Samsun 2012.
- al-Hamidi, Asadallah, *el-İtkan fi Tercümeti 'l-Kur'ân*, Yorty Yay., Kazan 2005.
- Altay, Halife, *Kuran Karim Kazakşa Mağına Jane Tüsinigi*, Kral Fahd Kur'ân-ı Kerim Basım Kompleksi, Suudi Arabistan 1991.
- Arberry, Arthur John, *The Koran Interpreted*, Touchstone Yay., New York 2009.
- Asad, Muhammad, *The Message of The Qur'ân*, İşaret Yay., İstanbul 2014.
- Atamov, Mursal, “*Rus Dilinde Yayınlanan Kuran'ı Kerim Çevirilerinin Çeviribilim açısından İncelenmesi (Başarılı Bir Rusça Kur'ân Çevirisinin Oluşturulmasına Katkı)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), SBE, AÜİF, Ankara 2013.
- Atay, Hüseyin, *Kur'ân Türkçe Çeviri*, Atay ve Atay Yay., Ankara 2007.
- Ateş, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meali*, Kılıç Kitabevi, Ankara 1980.
- Bekenkızı, Saule Kaji, Nurımbet, Askar Kaji, *Kuranı Kerim, Kurannın 25, 26, 27, 28, 29, 30 Paraları Cane Fatiha Suresi, Arabşa Transkripsiyası Cane Kazakşa Mağınası*, Almata 2008.
- Bekenkızı, Saule Kaji, Nurımbet, Askar Kaji, *Kurannın Otuzunşı Parası*, Deyir Yay., Almata 2005.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yay., İstanbul 1965.

- Boguslavskiy, Dmitriy Nikolayeviç, *Koran*, 4.baskı, Çağrı Yay., İstanbul 2005.
- Bünyanov, Z.M. ve Memmedeliyev, V.M., *Kur'ân'ı Kerim Meali*, İpek Yolu Yay., Bakü 2007.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Mürşid Çantay Yay., İstanbul 1980.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu Kur'ân-ı Kerîm Tercüme ve Tefsiri*, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1934.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu Kur'ân-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsiri*, İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul 1980.
- Duzal, Mirza Resul İsmailzade, *Qur'ani Kerim ve Azerbaycan Diline Tercümesi*, 2006.
- Dyüsenbi, Toktasın Ermaşulı, *Kuran Karimnin Kazakşa Mağınası*, Salık Tertibi Yay., Taraz 2009.
- ed-Dervîş, Muhyiddin, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Beyânüh*, Dâru'l-İrşâd, Humus 1992.
- el-Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâa, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1990.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd, *Me'âlimü't-Tenzîl*, Dâru Tayyibe, Riyad 1989.
- el-Belhî, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut 2002.
- el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî, Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1992.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Malâyîn, Beyrut 1990.

el-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1984.

el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Fefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

el-Ferâhidî, Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn Muratteben alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân*, Âlemül-Kütüb Yay., Beyrut 1983.

el-Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî, *Misbâhu'l Münîr*, Lübnan Yay., Beyrut 1987.

el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, Risâle Yay., Beyrut 2005.

el-Hüvvârî, Hûd b. Muhakkem, *Tefsîru Kitabillâhi'l-Azîz*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1990.

el-Îcî, Ebü'l-Meâlî Muînüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

el-Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed, *el-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihi ve Cümelin min Fünûni Ulûmih*, Câmiatü's-Şârîka, BAE 2008.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Risâle Yay., Beyrut 2006.

el-Mansi, Abd es-Salam ve el-Afifi, Sumeyya, *Tefsiru'l Kur'ân el-Muntahab*, Mısır Vakıflar Müdürlüğü Yay., Kahire 2000.

el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Risale Yay., Beyrut 2004.

el-Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trsz.

en-Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Büdeyvî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut 1998.

en-Nisâbü'rî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebi'l-Hasen b. el-Hüseyn, *Îcâzü'l-Beyân an Meâni'l-Kur'ân*, Tevbe Yay., Riyad 1997.

es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm, *el-Keşf ve'l Beyân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.

es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru'l Kur'ân*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1989.

es-Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Bahru'l-Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye, Kahire 2003.

eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrahman 'Umayr, Dâru'l-Vefa, Beyrut 1994.

et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed ibn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Hicr Yay., Kahire 2001.

et-Tabersî, Ebû Alî el-Fadl b. Hasan, *Mecmeu'l-Beyân fi Tefsîri'l Kur'ân*, Dâru'l-Ulûm, Beyrut 2006.

et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî, *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut trsz.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad 1998.

Gesenius, Friedrich Wilhelm, *Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament*, Baker Books Yay., Michigan 1996.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dârü't-Tûnüsiyye, Tunus 1984.

İbn Ebû Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm Müsne'den an Rasulillâhi ve's-Sahâbeti ve't-Tâbiîn*, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyad 1997.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Müessesetü Kurtuba, Kahire 2000.

İbn Şah Ahmet, Muhammed Sadık, *Teshilu'l Beyan fi Tefsiri'l Kur'ân*, Akademiya Poznaniya Yay., Kazan 2009.

İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'ân Gerekçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yay., İstanbul 2010.

İsmailov, Abdışşükür ve diğerleri, *Iyık Kuran: Maanilerinin Kırgızça Kotormosu Menen*, Erkam Matbaası, İstanbul 2006.

Karaoğlu, F., *Koran*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2012.

Khalidi, Tarif, *The Qur'an*, Penguin Books Yay., New York 2009.

Kraçkovskiy, İgnatıy Yulianoviç, *Koran*, 12.baskı, Feniks Yay., Rostov 2010.

Kuliev, Elmir Rafaeloğlu, *Koran*, 7.baskı, Ummah Yay., Yoşkar-Ola 2009.

Kurtnezir, Zakir, *Kur'ân-ı Kerim ve İzaatlı Manası*, Dolya Yay., 2007.

Magomedov, Süleyman, *Svyaşenny Koran Perevod Smıslov i Kommentarii*, Özel Baskı, Mahaçkale 2010.

Mansur, Alauddin, *Kur'âni Kerim Özbekçe İzohli Tarcima*, Çolpon Yay., Taşkent 2001.

Mansur, Alauddin, *Kuran Karim Cana Anın Maanilerinin Kırgızça Kotormosu*, Uçkun Yay., Bişkek 2005.

Mansur, Alauddin, *Kuran Karim Kazakşa Mağına Jane Tüsinigi*, Almatı-Bişkek 2006.

Nogmani, *Kur'ân Tefsiri*, Ankara 1996.

Orazbay, Zariybay Cumanov, *Kuran Karim Jane Onın Mağınalarının Kazakşa Aударması men Tapsiri*, Fasır-Ş Yay., Çimkent 2006.

Oryahili, Abdullah ve Şafik, Fahrinur, *Al-Koranul Karim*, Milsan Yay., İstanbul 2010.

Osmanov Magomed–Nuri Osmanoviç, *Koran*, 3.baskı, Dilya Yay., Moskova 2009.

Öztürk, Mustafa, *Kur'ân-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ân'ı Kerim Meali*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 2011.

Pickthall, Muhammed Marmaduke, *The Meaning Of The Glorious Quran, Text and Explanatory Translation*, Muslim World League Yay., Mekke 1977.

Pickthall, Muhammed Marmaduke, *The Quran Translated Message for Humanity*, International Committee for the Support of the Final Prophet Yay., Washington 2005.

Porohova, İman Valeriya Mihaylovna, *Koran*, 10.baskı, Ripol Klassik Yay., Moskova 2009.

Reckendorf, Hermann, *Alkoran o ha-Mikra*, Lipsiya Yay., Leipzig 1857.

Rezvan, Efim Anatol'eviç, *Koran i Ego Mir*, Peterburgskoe Vostokovedeniye Yay., Sankt Petersburg 2001.

Rivlin, Joseph Joel, *Al-Qur'an*, Dvir Yay., Tel Aviv 1987.

Rubin, Uri, *ha Kuran*, Universitat Tel Aviv, Hotsa'a La'or Yay., Tel Aviv 2005.

Sablukov, Gordiy Semyonoviç, *Koran, Zakonodatelnaya Kniga Mohamedanskogo Verouçeniya*, 2.baskı, Kazan 1894.

Sarwar, Hafız Ghulam ve Absattar, Mr. Smanov, *The Holy Qur'an with Kazak and English Translations*, Restu Foundation Yay., Selangor 2010.

Schachter, Haim, *The New Universal Hebrew English Dictionary*, Yavneh Publishing House, Tel Aviv, 1962.

Şen, Ercan, *Cumhuriyet Dönemi Kur'ân Tercümelere Bağlamında Bir Meâl Ve Bir Mütercim: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978) ve Kur'ân Çevirisi (Eleştirel Bir Yaklaşım)*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, cilt 6, sayı 28, 2013.

Şidfar, Betsi Yakovlevna, *el-Koran*, Ummah Yay., Moskova 2003.

Şumovski, Teodor Adamoviç, *Sveşenniy Koran*, Akt Yay., Moskova 2004.

Tursunov, Ernis, *Kur'ân*, Kırgızistan Yay., Bişkek 1991.

Yavuz, A. Fikri, *Kur'ân-ı Kerîm ve İzahlı Meâli Âlisi*, İhlas Matbaacılık ve Dağıtım A.Ş., İstanbul 1967.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili, Kur'ân-ı Kerim ve Meali*, (haz. Düccane Cündioğlu), Sistem Matbaacılık, İstanbul 2003.

Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, Işık Yay., İstanbul 2002.

Yusuf Ali, Abdullah, *The Meaning of the Holy Qur'ân*, Amana Yay., 10.baskı, Maryland 2001.

Yüksekkaya, Güliden Sağol, *Kur'ân-ı Kerim'in Kırgızca Çevirileri*, Turkish Studies dergisi, cilt 9, sayı 9, Ankara 2014.

Zeyd b. Alî b. Hüseyin, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Cevâd el-Hüseyinî el-Celâlî, Dâru'l-Va'yi'l-İslâmî, Beyrut trsz.

<http://www.al-quran.info>

<http://www.quran.az>

<http://www.quran.uz>